

R(everendo) P(adre) car(issi)mo [Panvinio]. Hebbi l'ult(im)a parte dei mei fasti greci, et le vostre lettere di XIII et di XX¹. Ho a caro che il BENE vi fusse tanto caro; dubito che alcuni non lo intendendo habbian fato in cifra Beate et altri Benedictus. In quella bolla non erano nomi di Car(dina)li era solamente di dar il
5 pallio ad un Arcivescovo di Ragusa si ben me ricordo². La quaestione del equo publico, et del ex. V. Decuris, non è molto facile. Pur si trova in Varrone de lingua latina esser equo publico il stipendio di mille assi, non saprei dire se si dava ogn'anno overo ogni volta che andava in campo al equite Ro(mano) per comparar un cavallo o per cumulo del stipendio equestre, il quale era ogni di
10 trenta assi; questo si cava di doi luoghi di Livio, et Tacito. Si trova anchora in Livio adimere equum publicum, et equo privato merere, et equum vendere iubere. Tornando a casa nella inscrizione quando dice equo publico manca donatus, la qual formula è usitata, et dimostra esser non solamente equite R(omano) ma anchora delle lanze spezate. Quello ex V. Decuris significa esser
15 giudice ex quinque decuriis iudicum, nelle quali si computavano homini di certa eta et ricchezza et bonta sine nota. Vedete Suetonio et Plinio che troverete Augusto haver fatto la quarta decuria, et C. Caligula la quinta³.

La stampa vostra mi par tropo minuta, et molto scorreta, pur quando sara finita stara ben ogni cosa⁴. Vederò volentieri i libri di Car(dina)li ma supplite voi il
20 resto⁵. M(esser) Benedetto dice non saper altro della moglie di Nerva. Del Divo Domitiano Cesare se ricorda della medaglia, ma non delle altre lettere, ne de Diva Domitia sa cosa alcuna⁶. P(adre) Ott(avi)o vi scrisse mercordi⁷. Hora lavora intorno a confrontar le cose di Romani avanti Pyrrho colle Greche, et va vagando tra Pittor et Varrone nel risolversi delli anni ab V. C. Il Nerone ho
25 mandato. A dio per hora. D(i) R(oma) II.K.Aug. MDLVII.

Tutto di V(ostra) S(ignoria)
A. A.

COMENTARI

1. Finalment Panvinio ha restituit la segona part de la còpia dels fastos grecs del *Chronicon Paschale* que aquest li reclamava des de començament d'any¹ .

2. A la carta del 10 de juliol Agustín havia comunicat al seu amic que havia trobat el final d'un butlla d'Alexandre II on figurava l'abreujatura $\overline{\text{BNE}}$, interpretada per ell com BENE " *per dinotar esser vista et conferita* ". A la carta del 28 d'agost canviarà d'opinió² .

3. Agustín continua comentant la inscripció CIL XI, 1437 a què ja es referia a la carta anterior. A través de Panvinio, Sigonio li havia demanat que li esbrinés el significat de les abreviatures P.P. -cosa que ja havia resolt a l'esmentada carta- i " *se havete altri sassi, dove sia mentione di quello Equo Publico* " .

Per a justificar l'expressió EQVO PVBLICO com a sinònima de l'estipendi, pensa en el passatge de Varró *ling.* 8,71: " *et non equum publicum mille assarium esse, sed mille assariorum* " i en fragments de Titus Livi on apareix reiteradament, com 27,11,14: " *addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent* " .

Les citacions a què al·ludeix per aportar dades documentals a l'expressió EX V DECVRIS, tot parlant de la creació de la quarta i de la quinta decúries són Suetoni *Aug.* 32: " *ad tris iudicum decurias quartam addidit ex inferiore censu* "; *Cal.* 16: " *ut levior labor iudicantibus foret, ad quattuor prioris quintam decuriam addidit* " i Plini *nat.* 33, 30: " *divo Augusto decurias ordinante maior pars iudicum in ferreo anulo fuit iique non equites, sed iudices vocabantur. equitum nomen subsistebat in turmis equorum publicorum. iudicum quoque non nisi quattuor decuriae fuere primo...* "

4. Paraules referides a l'edició dels *Fasti et triumpho Romani* duta a terme a Venècia per Jacopo Strada el 1557.

Panvinio, des que havia entrat al servei del cardenal A. Farnese, tenia l'esperança de poder publicar totes aquelles obres que havia estat preparant, entre les quals ocupava un lloc especial l'edició dels fastos capitolins.

Quan Strada, amic del cardenal, s'assabentà que Panvinio havia preparat aquesta obra, sol·licità del seu protector el permís per a editar-la, cosa a la qual Panvinio no es pogué negar, malgrat no ho veia gens clar. Tanmateix, no restà gens satisfet del treball

¹ V. pp. 103 i 113.

² V. p. 182.

dels tipògrafs que li varen destrossar l'obra, aprofitant la seva absència.

El comentari d'Agustín en aquesta ocasió es veu corroborat per les paraules de Sigonio a la carta del 28 de juliol: "*Io vi consiglio da amico... perche v'amo da fratello... che restampiate i vostri fasti, ma che voi siate presente al corregerli, percio che mai si fara cosa buona altrimenti. Anchora non sono usciti, ne so cio che ne sia*".³

5.El llibre sobre els Papes i els cardenals estava punt de sortir, fet que devia ocórrer durant els dies immediatament següents, ja que a la carta del 28 d'agost Agustín ja comentava que l'havia vist i Pantagatho, el mateix dia, escrivia a Panvinio: "*Dicono che e vostri Pontifici Ro(mani) co Cardinali da Leon IX in poi son usciti...*"⁴

6.Continua la dificultat per identificar el "divo Domitiano". Egio recorda una moneda dedicada a DIVO DOMITIANO CAESARE que de ben segur coincideix amb l'esmentada per Agustín a la carta del 19 de juny (RIC Domitianus 209A i 213).

Panvinio, finalment, inclourà a la seva relació un *DIVVS. CAESAR. IMP. DOMIT. AVG. F alias DIVVS. DOMITIANVS a patre Domitiano Imp. Num. argent. et aureus*. Contràriament cap dels tres aconseguix escatir si la dona de Nerva fou divinitzada o no.

7.Carta de Pantagatho a Panvinio, conservada al ms. Ambr. D-501 f. 7, datada el 27 de juliol del 57.

³ Ambr. D-501 f. 158v.

⁴ Ambr. D-501 f. 70.

R(everendo) Padre car(issi)mo[Panvinio]. Il libro overo charte che domandate nella vostra delli 26 del'altro, poi che i librari vi servono bene, potete comparar in Venetia stampato in Basilea 1552 del Frobenio con questo titolo Notitia utraq(ue) tum orientis tum occidentis et Alciati libellus de magistratib(us)¹. Le
5 colonie del libro di Mafeo di Antonino non son piu che nel stampato. Si trova però un libro di Frontino de Coloniis assai guasto, nel quale non credo che sia cosa d'importanza di quelle extra Italiam. Cercarò dove è che penso l'abbia il Faerno, et vi avisaro a pieno². Del libro di Patriarche vi ringratio quanto faria al vostro patron se mi facesse Patriarcha di Hi(erosa)l(e)m³.

10 La andata in Avignone non potra senon giovar alla curiosita et diligenza vostra et nostra. Ricordatevi de tutte le epistole di pape antichi, et di concilii generali et provinciali tenerne conto: quanti libri et dove si trovano, et se trovate libri di collectione di decreti come di Brocardo et Ivone et Gratiano, cosi di Decretali di piu antiche compilatione che di Greg(ori)o IX. Item libri di leggi avanti
15 Giustiniano come saria di Vlpiano, Paulo, Caio Papiniano, perche credo certo si trovano in parechi luoghi⁴.

Diva Poppaea è la figliuola senza dubbio, et non la moglie di Nerone⁵. I vostri fasti troverete con li argenti mandati al Car(dina)le. Non credo che si perdano li argenti, ma che si smentichen del volume di fasti se voi non usate diligenza in
20 recuperarli et hoggi mi fa intender Marchione che son giunti⁶. Le cose di P. Ott(avi)o non stano anchora a martello in quello, che vi scrissi di Pittore et altri. Quando sara risoluto vi avisaremo⁷. Non altro per hora. Basciate la mano al Car(din)al vostro. In Roma hor Bab(ilonia) alli VII di Ag(ost)o 1557.

Vostro
A. A.

³ stampato: stampati *Flor.*

COMENTARI

1. *Notitia utraque cum orientis tum occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora, illustre vetustatis monumentum... Praecedit autem D. Andreae Alciati libellus De magistratib. civilibusq. ac militaribus officiis, partim ex hac ipsa Notitia, partim aliunde desumptus.* Basileae. apud Frobenium, 1552 sub cura Sigis. Gelenio.

2. Al fons de la Biblioteca Vaticana existeix un imprès que duu per títol *De coloniis libellus* atribuït a S. J. Frontí, editat per Aldo Manuzio, i que podria ser el llibre a què es refereix Agustín.

Panvinio estava interessat a obtenir una còpia del manuscrit d'Achile Mafeo *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* que contenia un pròleg amb "*altre cose pertinenti pur alla Cosmographia (de Iulius Honorius)*"¹. Faerno, que s'havia ocupat de cercar per a Mafeo un corrector d'aquesta obra, en disposava de diversos exemplars, un dels quals era "*uno stampato nel 1512 a Parigi in sextodecimo in forma un poco longhetta, il quale è molto meglio che quest'altro, dico del stampato (Basileae 1552)*"². Panvinio en rebé tres: el de Maffei, corregit per Charles Lange, sense l'apèndix de Juli Honori³; l'edició de Paris de 1512⁴ i l'exemplar corregit pel mateix Faerno, que a la seva mort passà a la biblioteca d'Orsini⁵.

3. Desconeixem el llibre a què es refereix, però segurament té a veure amb algun estudi que preparava Panvinio⁶, ja que a la carta del 2 d'octubre següent Agustín li fa avinents diversos llocs on ha trobat informació sobre els patriarques, entre els quals "*un libro de patriarchis d'un vescovo Famagustano*", és a dir el llibre de Mattia Ugoni *Liber de patriarchali praestantia*, editat a Brescia el 1507.

4. Panvinio projectà un viatge a Avinyó, que finalment no dugué a terme. Agustín, ja interessat en aquesta època per l'estudi de les fonts del dret canònic i de les

¹ Carta de Faerno a Panvinio del 28-5-58 (Ambr. f. 220; CERETTI, "Gabriele Faerno...", p. 324)

² Ibid.

³ Carta de Faerno a Panvinio del 18-6-58 (Ambr. f. 222; CERETTI, "Gabriele Faerno...", p. 326)

⁴ Ibid.

⁵ Carta de Faerno a Panvinio del 28-5-58: "*Vorria benchel mio libro che vi mando scontrato con quel dei Maffei me lo rimandaste poi... perchè ho caro d'haverlo*".

⁶ Panvinio volia introduir la vida dels patriarques, arquebisbes i bisbes de les principals seus europees en la seva *Historia eclesiastica* endegada sota els auspicis del cardenal Cervino (Marcel II) i que no s'arribaren a publicar. D'aquest projecte n'ha quedat material a l'arxiu i a la biblioteca vaticans (PERINI, o. c. p. 315)

col.leccions de cànons, li sol.licita informació sobre els llibres que pugui trobar d'aquesta temàtica. Un dels reculls que li interessa és el de les col.leccions de decretals anteriors a Gregori IX. Precisament, quan ell es desplaçi a Alemanya el 1558 en trobarà quatre compilacions a la biblioteca de Worms, que editarà posteriorment a Lleida el 1576⁷.

5.La mateixa opinió expressada a la carta del 17 de juliol.

6.Un cop Panvinio s'havia desplaçat a Parma, Agustín li havia tramès la major part dels seus llibres a Bolònia el 10 d'abril, "*ecceto li fasti che ritiene padre Otavio*"⁸, que els hi havia enviat el 22 de maig. Sembla, però, que quan escrigué la carta que ens ocupa, encara no havien arribat a les seves mans.

7.Referència a les dues cartes anteriors en què comunicava a Panvinio que Pantagatho havia canviat d'idea quant a la data de la fundació de Roma.

⁷ V. p. 219.

⁸ V. p. 128.

Padre car(issi)mo [Panvinio]. Inanzi che risponda a la v(ost)ra ultima et alla quest(io)ne spagnola d(ell)i grandi ho da dirvi due o tre cose. P(rim)a del BENE, che no sta bene quanto vi scrissi prima ma vi sara caro quello ch'io vi diro.

5 Quel registro dove era quella bolla di Alex(andro) II di che vi scrissi, era cusito con essa, et li quinterni, et cusitura occupavano una parte del sigillo, et di quello che seguiva doppo il Bene. Hora l'ho fatto discusire, et trovo che dice del altro canto, al iscontro dil BENE: VALETE. Et le lettere del sigillo che vi mandai mozze, sono queste. Exaltavit me deus in virtute brachii sui. Vedete quanto importa veder le cose con diligenza. Quel Bene io credeva che fossi lettera del

10 cancellier, et come che approvava la bolla; hora vedo che è fine della bolla et forse di mano del Papa ¹ et mi soviene che in parrechie [sic] sottoscrizioni di leggi imperiale etiam Greche, si leggono certe parolle amorevole in Latino che penso fossero di mano del imp(erato)re. Nel primo libro del Codice di Giustiniano ce una ep(isto)la a papa Jo(an) nel fine della quale ce la subscriptione tale: Deitas te

15 conservet per multos annos sancte, ac religiosissime pater. Nelle novelle et nelli concilii se ne trovano daltre. Vedete donche se nelle copie delle sottoscrittoni [sic] di bolle si trova questo benevalete in cifra, et forse in due cifre. Advertite anchora che in questa bolla non erano sottoscrizioni di Car(dina)li perche si vede il segno dove fu attaccato il piombo. Un'altra cosa ho considerato: chel cancellier sotto scrive a nome del arcivescovo di Colonia, et mi par haver inteso che li tre

20 elettori del imperio siano cancellieri d'Italia, Germania, et Franza. Forse quello di Colonia era d'Italia, ma io credeva esser loro cancellieri del imperio. Pur pensatici, et se forse si dicono hora in Roma li vicecancellieri per esser locotenenti di colui di Colonia. Quanti pensieri vi meto nel capuccio. State saldo.

25 Nelle Dive lasciate Diva Angerona, della quale ce la festa appresso natale segnata nelli fasti di Mafeo cosi DIV. et M(esser) Paolo Man(uti)o nostro stampando il Kalendario predetto fa una galante interpretatione indegna di lui dicendo esser la festa di Divo Iulio. Vedete li granchi [sic] che si pigliano correndo a furia. Fatteli di gratia un poco di rumor a torno di parte mia, et legga il p(rim)o di

30 Macrobio, et trovava quella Diva Angerona in quel di medesimo, et la causa perche si celebra, et altre baie; dicevasi Divalia et Angeronalia secondo Varrone, et Macrobio. Vorrei saper da voi perche costei si dica Diva, et non Acca Larentia,

7 dil: del *Flor.* 10 come: como *Flor.*

et certe altre². La terza cosa che vi ho da dire è, come in Frontino de coloniis, non ce niente di quelle extra Italiam.

Vengo donche alli grandi, et dovete saper che antichissimamente, che appresso noi vol dire dal setecento et cinquanta fin al 1350, non ce memoria di grandi, ma si bene di Conti, et richi homini, li quali doppo la persona del Re et Regina, et delli infanti figliuoli del Re, erano i primi nella corte et nel regno. Questa preminetia si hereditava non solamente da li primogeniti come hora, ma etiam da tutti i figliuoli et posterì, como fu nella casa di Lara et di Castro, dove tre fratelli eran chiamati tutti conti et tutti richi huomini. Et mi pare che quel titolo di Conte era piu presto dignita di persona che dominio di robba et castelli come in alcuni antichi fuor di Spagna. Appresso Romani, et Grechi et in Germania et Inghilterra ce hoggi di qualche vestigio di questo, poco differenti delli Conti Palatini che per privilegio si fanno. Dal 350 in qua arricchirino alcune casade per donatione delli Re, et per robberie loro, et si fecero questi titoli hereditarii di primogeniti, et fur una quantita di conti, et poi alcuni Marchesi, et al ultimo Duchi, et crebbero in tanto numero, che bisognò far gradi di grandi et di signori, la qual divisione comincio a giudicio mio in tempo di Re Catholici in effeto, ma in nome in questo ultimo del Imperatore.

Il segno di esser grande è quando il Re lo fa coprir et seder, quando lui sede privatamente et in publico, differentiatamente de li altri. Nelle lettere anchora li scrive primo che vol dire cugino, per che ad altri signori non fa sedere, ne a tutti coprire, ne li scrive cugino, ma pariente, che vol dir propinquo. Ho inteso anchora che in certa giostra solenne che fece il Imp(erat)or in Spagna, li grandi soli uscirono con lanze et libree in sua compagnia, et furono sclusi doi Duca, Alburcheche [*sic*] et Macheda. In tutti tempi è stato questo honor lecito concedersi a chi piaceva al Re et, se voleva che andassi ali posterì, bisognava che li dessi titolo o grado o vassalli assai perche restassi honorato. Di tutti quelli che sono hoggi grandi fo tre divisioni. Una per sangue Regio supremo. Di questi son doi, il Duca di Segorbe di casa di Aragona, per linea legitima descendente d'un fratello del padre del Re Ferdinando Catholico, et costui finita la linea del Re Catholico et Regina Isabella succede nel Regno. Laltro è il Duca di Medina Celi, di Casa della Cerda; costui descende d'un primogenito del Re Alfonso il Sabio di Castiglia, benche questi che sono hoggi di descendano per femina, et siano veramente per maschii di Casa di Bearne in Franza et quelli dil sangue di Moncada in Catalogna, tutte case nobilissime. Pur mancando la linea delli

11 appresso: appresso *Flor.* 34 dil: del *Flor.*

descendenti del secondo genito di quel Re Alfonso, la quale prese il reame per arme et poi si accordo con questi della Cerda, costoro potriano pretender ragione. Descendono anchora del Re San Luigi di Franza.

5 Li secondi grandi sig(no)ri fo per officio, come il Contestabile di Castiglia, et il Almirante di Cast(igli)a. Questi son doi officii grandi, et per questo honorati assai et quasi sopra tutti, maxime in certi casi. Di gran tempo in qua si danno a li figliuoli o proximi del praedefuncto in due casade: l'una assai anticha et nobile di Velasco, et questa è del Contestabile; l'altra è di Enriches, casada di sangue regio ma per bastardi.

10 Li terzi grandi son per qualita di stato et grandeza di dominio, come sono il Duca del Infantazgo di casa di Mendoza, il Duca di Medina Sidonia di Casa di Gusman, il Duca di Begiar di Casa Estugniga, il D. di Sesa di casa di Cordova, il Duca di Escalona di casa di Pacieco, il Duca di Nagera di Casa Manriche, il Duca di Cardona di Casa Cardona, il Duca d'Alba di casa Toledo, il Marchese di
15 Astorga di casa Osorio, il Conte di Benavente di casa Pimentel, il conte di Uregna di casa Giron, il Marchese di Sarria di Casa di Alencastro et Castro, il Duca d'Albuquerque di casa de la Cueva, il duca d'Arcos di casa di Ponci di Leon, il Duca di Alcalá di casa di Ribera, il conte di Feria di casa Figueroa et qualcun altro che non so. Et li Arcivescovi di Toledo, Seviglia, et Saragoza. Di
20 questi ultimi alcuni son certi, altri manco certi, secondo la eta et qualita della persona, et secondo che il Re vuol honorarli. Perche alli vecchi inferiori di titoli suole il Re honorar come grandi, et cosi alli Vicere delle provincie grandi cosi alli presidenti di grandi consigli.

Venendo al Duca d'Alba, lui è grande per volunta del imp(erat)or et per heredita.
25 Il suo padre non fu grande perche mori in vita del avo Duca. Il avo fu grande in vita del Re Catholico suo cugino per le madri sorelle. Il proavo in vita delli altri Re non fu grande. In vita del imp(erat)or avo et nepote son stati grandi, et il suo figliuolo p(rim)ogenito sara altresì, ecceto se non li venisse qualche gran disgratia col Re futuro, perche colla disgratia ognuno li torria etiam quello che li fossi debito, ma con mediocre fortuna non dubito che sara grande, benche la qualita
30 d'Alba non sia tanto sublime, ne la casa di Toledo, benche anticha et nobile, tanto splenda, che meriti preceper molte altre che sono in Spagna ben stimate.

Questo poco vi dico per instrutione di quello che io so, che è pochiss(imo) in queste materie³. Havete il campo aperto di replicar a vostra posta. Io son tutto
35 vostro. In Roma alli 14 di Agosto 1557.

di V(ostra) S(ignoria)

A. A.

COMENTARI

1. Agustín corregeix la interpretació que havia donat sobre aquest final de la butlla a la carta del 31 de juliol, després d'observar que el text sencer diu BENE VALETE. Igualment aconseguix desxifrar les lletres del segell que resulten ser una de les fórmules utilitzades per Alexandre II a l'hora de signar, tal com recollia Panvinio al seu llibre sobre els papes¹: *SIGNA ALEXANDRI PAPAE II POST CONCILIUM MANTVANVM. Exaltavit me deus in virtute bracchii sui*.

2. Agustín aconsella Panvinio que tingui en compte en el seu llibre Angerona, una divinitat de la qual parlen Macrobi (*Sat. 1,10,7: Duodecimo vero feriae sunt divae Angeroniae, cui pontifices in sacello Voluptiae sacrum faciunt. Quam Verrius Flaccus Angeroniam dici ait quod angores ac sollicitudines animorum propitiata depellat.*) i Varró (*ling. 6,2 3: Angeronalia ab Angerona, cui sacrificium fit in Curia Acculeia et cuius feriae publicae is dies.*). Tal com atestimonien Macrobi, els fastos Mafeians (CIL I, p. 307) consignen la seva festa el 21 de desembre amb la indicació DIV., que Manuzio va interpretar com a DIV(us Iulius) en comptes de DIV(alia) en l'edició de l'esmentat calendari. Malgrat l'advertiment d'Agustín, quan P. Manuzio va reimprimir-lo com a apèndix al llibre del seu fill *Orthographia*, tornà a caure en el mateix error, fet que l'aleshores bisbe de Lleida aprofità per tornar a corregir².

L'al·lusió a Acca Laurentia deriva de la continuació de la lectura del text de Varró, en què realment el personatge no es qualificat com a deessa: *Larentinae, quem diem quidam in scribendo Larentalia appellant, ab Acca Larentia nominatus, cui sacerdotes nostri publice parentant festo die qui ab ea dicitur dies Parentalium Accas Larentias* “.

3. L'interès d'Agustín per l'heràldica i per la història dels llinatges el portarà a escriure els *Diálogos de las Armas y linages de la Nobleza de España*, editats per Mayans el 1734. El resum que tramet a Panvinio en aquesta carta sobre els “grands” d'Espanya denota ja un treball previ important, és a dir que durant la seva estada a Itàlia -i hem de suposar que sobre tot a la biblioteca de Bolònia- degué acumular força informació. Tot i així, no fou fins que arribà a Espanya que començà a comprar manuscrits i llibres sobre aquest tema i que pensà a editar alguna obra.

¹ p. 70.

² V. p. 523, on hem transcrit les correccions d'Agustín a la segona edició de l'ortografia d'Aldo i al calendari de Paolo.

R(everendo) Padre car(issi)mo [Panvinio]. Hor hora mi dano le due vostre di 17 et 20 di questo et cosi rispondero in freta. Quanto al bene valetе, mi maraviglio, che non vi accorgete che dove oltre il bene si vede A et T, sia cifra di tutte due parolle, piu presto che di Beate, nella qual parolla non ci va il N, ma se dite che
5 oltre il bene valetе, si trova la cifra, battezatela a vostro modo¹. Quanto alla Otriculana mi soviene, che si bene Utricoli non fosse di Romani, potevano esser in qualche parte di Roma Otriculani venuti al asilo che dassero il nome alla tribu, perche questi nomi non sono a punto corrispondenti a quelli che sonno in esse descritti. Ma se vi piace piu la Popillia, la qual si trova etiam in Festo
10 antichissimo, fatte voi². Il luogho di Tacito sopra le due Divae Poppaeae vedero meglio et la lettera mandata a P. Ottavio³.

Il vostro libro di Car(dina)li ho visto; mi piace assai. Ho visto qualche error di stampa, et di memoria. Ho comparato uno et poi mi è stato tolto per darlo ad un Car(dina)le. Mandetici alcuni a vostri amici, presertim a m(esser) Agnolo il quale
15 mi domando l'altro di se havea qualcuno per lui. Notarò li errori che potrò. Nella pen(ultima) pag(ella) dite chel diacono è sopra tutti i vescovi, per dir il Decano. Al non Car(din)al Peto Inglese chiamate Pietro, et si dice Fra Gulielmo⁴.

Quanto alli grandi, non mi dispiace che fatte li tre arcivescovi della 2ª classe con li ufficiali, et non è vero che quelli Contestabile et Almiraglio siano etiam senza il
20 officio grandi sempre. Quella distintione che domandate in quelli della 2^a è troppo longa per hora. Non credo che sia vero che ogni primogenito di grande per natura si copra la p(rim)a volta senza chel Re li faccia moto, ma si risente del Re, et non va a palazzo piu.

Il primo grande di casa di Toledo fu il parente del Re Catholico. Non mi ricordo bene se fossi il avo o bisavo del Duca d'Alba. Se fu il bisavo fu colui che tolse
25 per moglie la Zia dil Re, se fu il avo fu il cugino del Re. Facciamo conto che fussero tutti doi in quel tempo grandi. Il avo sopravisse longo tempo fin al 1529 poco piu o meno, et successe questo Duca; credo che si trovasse nella coronatione del Imp(erat)or a Bologna col coroto del padre, ma non so se fu

2 rispondero: respondero *Flor.* 6 Otriculana: Otriculana *Flor.* 7 dassero: dessero *Flor.*

fatta la cerimonia che credete di farlo coprire. Io credo certo che subito li fu fatto honor assai et tanto piu si fara a suo p(rim)ogenito. Li maggiori suoi non erano grandi ne Duchi, ma Conti, et secondogeniti d'una altra casa di Toledo che hora son rimasti Conti di Oropesa, di poca faculta. Quello stato di Oropesa, et di Alba
5 si comparo da un Arcivescovo di Toledo non è CC anni, et fu dato ad un nipote di quel arcivesco(vo), ma essi erano nobili gentilhuomini di cognome di Toledo, del qual cognome ce qualche memoria nelle historie in quelli tempi, et cento anni piu in dietro. Essi dicono che Stephano Illan, che vol dir di Giuliano, venisse di
10 Imp(erato)ri di Constantinopoli a Toledo, et fossi capo de la sua casa, la qual cosa non è certa, ne a me verisimile. Pur hoggi di e assai illustre casa et nel pieno della luna, perche tutte le case et cose fanno le sue diminutioni et
crescimento, et si eclissano anchora et si perdono⁵.

Della disgratia di patriarche mi rincresce⁶. Io son tutto vostro in Roma alli 28 di agosto 1557.

A. A.

1 coprire: coprir *Flor.*

COMENTARI

1. Comentari a propòsit de la rúbrica de la butlla de què Agustín havia informat a Panvinio en dues cartes anteriors¹.
2. Panvinio continua elaborant el seu llistat definitiu de tribus i hem d'entendre que encara no ha decidit quina treure per tal de no superar el nombre de trenta-cinc. Tant Pantagatho² com Agustín defensen l'existència d'una tribu Ocriculana o bé Otriculana, treient importància al possible canvi de nom. Malgrat tot, Panvinio devia voler incloure encara la tribu Popillia, eliminada per Pantagatho com a variant de Publilia, en detriment de l'Ocriculana, d'aquí els mots d'Agustín "*ma se vi piace piu la Popillia, la qual si trova etiam in Festo antiquissimo, fatte voi*". Igualment Agustín, en certa mesura contesta l'opinió expressada per Sigonio a Panvinio en una carta del 22-7-57 on afirma: "*La Ocriculana mi fa dubitar se sia delle XXI, percio che l'anno, che secondo Livio furono compiute le XXI, anchora non si erano portate l'armi ad Ocricoli, il che si fece tardi. Ne so come si poteste prender questo nome di la in quel tempo essendo Ocricoli lontano fuori dell'agro R.*"³
A la seva relació final, al llibre *Reipublicae Romanae commentariorum libri III*, la Ocriculana⁴ figura como a tribu *extra numerum* juntament amb les tribus Sappina i Pinaria, mentre que apareix com a tribu XXVII *Popilla alias Popillia alias Poblilia*.
3. Es refereix a TAC. *ann.* 15, 23; 16, 6 i 21. Agustín escriurà aquests fragments a la carta dirigida a Panvinio del 4 de setembre.
4. Ha aparegut el llibre de Panvinio sobre els papes i els cardenals que havia constituït un tema de diàleg des de les primeres cartes d'aquest any. Agustín li ha donat una mirada per sobre i ha descobert dos errors. A la pàgina 74 de l'apèndix final titulat *De episcopatibus, Titulis et Diaconiis Cardinalium liber* hi ha la utilització del mot Diaconus en comptes de Decanus (*In praecedendo autem hic ordo nostra aetate est, ut Diaconus caeteros Episcopos, Episcopi Presbyteros Presbyteri Diaconos*

¹ V. pp. 172 i 178.

² Carta del 28-8-57 a Panvinio: "*De la tribu Ocriculana non vi dia noia, per che mutarno e nomi loro alcune volte, e se ficcate ben l'occhio in Livio, la Claudia vi parrà prima tribu che Claudia*" (Ambr. D-501 f.10).

³ Ambr. D-501 f. 157.

⁴ Panvinio la considera, de fet, una tribu i afirma: "*Quid ergo esse dicemus? Ego igitur eam quidem unam ex XXXV tribubus procul dubio fuisse existimo, sed quae nam ex supra relatis fuerit incertum. Quandoquidem unam tribum plura nomina habere potuisse, immo satis demonstraverim*".

praecedant...). A la pàgina 43 de l'índex on apareixen tots els papes i tots els cardenals figura *Petrus Paetus Anglus*, personatge que segons Agustín es deia Gulielmo.

5. Agustín continua trametent-li informació sobre la noblesa espanyola

6. Ignorem quina és la causa que provoca aquest comentari. ¿S'havia extraviat el llibre de què parlava Agustín a la carta del 7 d'agost⁵ ? Probablement sí, pels mots de la carta del 25 de setembre que corroboren els d'aquesta: "*del libro di Patriarche mi rincresce, et del non potervi valer di vostri libri di Cardinali* " .

⁵V. p. 175.

Señor [Zurita]

Mucho me holgue con su carta de tantos de abril donde me escrivia de las medallas que se hallan en España y de la historia, y de los Consules los cuales como otras vezes he escrito deseo mucho, y recibire mucha m(erced) con lo que queda¹. El senes que v(uestra) m(erced) escrive que haze serie y comentario de Consules no se quien sea, sino es el Modenes que publico los Consules hasta la muerte de Augusto y no el comentario. Otro Verones fraile de santagustin tiene otra serie de Consules hasta Heraclio y mas adelante y de emperadores y papas y concilios hasta oy y espera lo que v(uestra) m(erced) me embiara para publicar con un comentario doto. Otro comentario y serie ha salido impressa de Cuspiniano harto diligente para faltarle las piedras de Roma pero no passa de Justiniano, y es como glossa de Cassiodoro. Cita algunas otras series de Consules de mano. Y este padre ha descubierto otras de tiempos baxos de Christianos que sera buena cosa. Como se imprima haura v(uestra) m(erced) uno².

De la historia de Aragon huelgo que v(uestra) m(erced) la abraçe toda pero pesame que no haya de las cosas antes del rey don Jaime I mas luz, pero harto sera tener lo demas cumplidamente³. De las medallas me holgue de saber los nombres y cosas dellas y veo que v(uestra) m(erced) las entiende bien, digo las de las Colonias, que aca tenemos otras de otras partes con aquellos bueyes y vexillos; Isidoro lib. 15 trahe un lugar de Caton bueno: Qui urbem novam condit, tauro, et vacca aret etc⁴. Las de los Municipios, porque tengan un toro o buey con la infula que v(uestra) m(erced) pinta, haura mas dificultad y poco ha me mostraron una de Cascantes con aquel animal y estas letras MVNICIP. CASCANT. y era de Tiberio Cesar. Yo pienso que sea por hostia o victima sacrificada por la devocion del emp(erad)or⁵. Podria ser que fuesse señal del Monetario como se halla en algunas de Augusto de Statilio Tauro Duumviro Monetal⁶, y en otras un bezerro de Q. Voconio Vitulo⁷. El nombre SILBIS piensa un amigo myo que sea de los Silvinos de Italia, de que haze mencion

21 trahe: trae *corr. Flor.*

Plinio pero Strabon no lo declina assi. La B por V es error de muchos tiempos. Silva y todos sus derivados se escriven con I y no con Y en todas las piedras y libros y medallas antiguas pero v(uestra) m(erced) lo acertara, y sabra mejor⁸. De la Calagorris Julia Nassica no dudo ni del lugar de Plinio que v(uestra) m(erced) emienda bien. Dizen me que hay un lugarejo cabe el burgo de Osma que se dize assi del qual fue santo Domingo pero no sera este segun Cesar y Plinio. Tambien dudo si el Itinerario de Antonino haze mencion desta Calahorra o de la otra, y si P. Scipion se llamo por esta Nasica o ella por el, ahunque no tiene dos SS en el sobrenombre en las piedras antiguas, pero podria se defender por lo que dize Quintiliano del uso de Ciceron y Vergilio en escrivir caussae y cassus donde era luenga la vocal precedente, o quando estava entre dos luengas⁹. Seria bueno saber que letras tenian los antiguos españoles y quales los carthagineses, aca he visto algunas letras estrañas de diversas suertes en medallas. En las del Rey Iuba no dudo que sean Punicas; en las de los reyes de Syria Antiocho y Demetrio, y de Sydones letras de Phoenicas y Syros y en otras de siclos de Judios Chaldeas. Hallanse otras de Etruscos segun creemos, y de otras naciones que no sabemos. Embiame v(uestra) m(erced) algun traslado de alguna medalla especialmente donde haya otras letras latinas o griegas¹⁰. La carta que venia para Berçosa embie al dotor Paez, que se la embiasse a Inglaterra que fue a estar con Gonçalo Perez; el dotor tenia gran cuidado y congoxa de no tener cartas de v(uestra) m(erced)¹¹. Yo holgare mucho con tener muchas y muy largas de v(uestra) m(erced) y por haverlas me alargó en esta. Huelgo que haya algun Vitruvio antigo y otro libro como el de Mafeo. En Alemania lo han ya impreso el que era archetypo de todos los otros con titulo de Notitia orientis et occidentis¹². Yo hago imprimir un Varron de lingua Latina algo menos ruin que los passados. Y Tambien embiare a v(uestra) m(erced) las primitias¹³. Querria saber si Florian de Ocampo y Gonçalo de Oviedo han impresso mas de la primera parte de sus historias¹⁴. Dios guarde a v(uestra) m(erced). En roma a XX de Setiembre.

30

Servidor de v(uestra) m(erced)
Antonio Agustin

COMENTARI

1. Aquesta carta és la resposta de Zurita a la d'Agustín que hem datat el mes d'abril, precisament pels mots que encapçalen aquesta. Ambdues s'impliquen mútuament i estan relacionades correlativament amb la de l'1 de desembre de 1556, que és la primera que conservem entre els dos humanistes.

En aquesta carta de desembre Agustín li donava les gràcies per la còpia que aquell li havia tramès d'un fragment del *Chronicon Paschale* i li demanava "lo demas". En aquesta ocasió insisteix un altre cop que li trameti "lo que queda" amb la finalitat de poder enviar-ho a Panvinio que "espera lo que v(uestra) m(erced) me embiara para publicar (los fastos) con un comentario docto". Zurita li ho trametrà a començaments de 1559 i Agustín ho enviarà a Panvinio a Venècia amb la carta del 22 de gener .

2. Carlo Sigonio de Mòdena havia publicat el 1550 *Regum, consulum, dictatorum ac censorum romanorum fasti* i el 1556 publicà la mateixa obra amb un ampli comentari. Probablement Zurita es refereixi a aquesta última obra, que Agustín sembla ignorar.

El 1557 aparegué l'edició dels fastos de Panvinio "verones fraile de santagustin", encomanada per A. Farnese a Jacopo Strada, contra la voluntat de l'autor, i el 1558 el mateix Panvinio els tornà a editar "con un comentario doto", desplaçant-se a Venècia per a seguir-ne de prop la impressió.

3. Zurita, a la carta de l'abril, ja s'havia queixat que no trobava històries d'Aragó anteriors a l'època de Jaume I, per a redactar els seus annals. Agustín treu importància a aquest fet i l'anima a continuar amb les coses restants.

4. El text d'Isidor és *orig. 15,2,3: "Locus enim futurae civitatis sulco designabatur, id est aratro. Cato (orig. 1, 18): 'Qui urbem', inquit, 'novam condit, tauro et vacca arat; ubi araverit, murum facit; ubi portam vult esse, aratrum substollit et portat, et portam vocat' "*

5. Vives CLXI, 2.

ANVERS: Tiberi a la d. amb corona de llorer; TI. CAESAR. DIVI. AVG. F. AVGVSTVS.

REVERS: Toro; a sobre, MVNICIP; a l'exerg, CASCANTVM.

Agustín tracta aquesta moneda en els seus *Diálogos* p. 288. Igualment, al fol 81 del Matr. 5781, enmig d'un recull manuscrit d'inscripcions de Tarragona, hi figuren les

¹ V. p. 209 : "Li fasti Grechi ve li mando".

llegendes de quatre monedes que, per la disposició en què estan copiades, fàcilment es poden confondre amb quatre epígrafs; el text, però, és inconfusible i delata el seu origen. No hi ha cap indicació que ens permeti suposar que Agustín s'adonés d'aquest fet quan va realitzar la còpia, encara que sí que ens consta qui li trameté "ex Bux.", personatge que no hem aconseguit identificar.

6. RIC August. 166a i ss. Auris i denaris.

ANVERS: Rostre d'August a la d. / e.; AVGVSTVS DIVI F.

REVERS: Toro tustant a la d. / e. i diferents llegendes IMP X/IMP XI/IMP XII.

El fet que al revers d'aquestes monedes hi figuri un toro féu que es relacionessin amb el triumvir monetal T. Statilius Taurus que apareix en una altre sèrie d'August.

7. Moneda de la sèrie de Q. Voconius Vitulus (Cr. 526) que presenten a l'anvers el cap d'Octavi o de Cèsar, i al revers un vedell amb la llegenda Q. VOCONIVS VITVLVS (Q. DESIG).

8. Zurita li havia plantejat a la carta del mes d'abril quin significat tenia la llegenda SILBIS que es troba a les monedes de Turiaso. La citació de Plini que addueix Agustín és *nat. 3, 105*: "*cetera intus in secunda regione... Natini, Rubustini, Silvini...*"

9. A la carta de l'abril Zurita ja havia plantejat el problema de la localització de les dues Calagurris que apareixen al text de Plini (*nat. 3, 24*). Agustín i Zurita, contràriament a l'opinió acceptada, creuen que els *Calagurritani qui Fibularenses cognominantur* ocupaven l'actual Calahorra i que els *Calagurritani qui Nasici cognominantur* ocupaven una ciutat mal localitzada, que l'auditor proposa identificar potser amb Caleruega, poble a prop del Burgo de Osma i bressol de sant Domingo de Guzmán. A l'itinerari d'Antoní, que ambdós amics, manejaven figura una única *Calagorra* (p. 393, 1).

Zurita, a partir de les monedes on apareix la llegenda CALAGVRRIS IVLIA NASSICA, corregeix el fragment de Plini, en el qual figura la forma *Nasici* amb una sola *s*, amb el vist-i-plau d'Agustín que addueix el passatge de Quintilià *inst. 1, 7, 20* per a justificar la simplificació de la doble *s* quan anaven precedida de vocal llarga o diftong.

10. Moneda de Iuba I, rei de Numídia. SNG Copenhagen. North Africa 523-524.

ANVERS: Bust de Iuba a la d., amb barba amb el cabell pentinat en rissos i amb una diadema; un ceptre damunt l'espatlla d.; REX IVBA.

REVERS: Temple octàstil sobre un pòdium; a sobre l'arquitrau, una petita construcció amb frontó; a l'intercolumni central, un punt; llegenda neopúnica.

11. Juan de Verzosa era un saragossà del cercle de Diego Hurtado de Mendoza. Va residir a Paris, Lovaina, Roma i Brussel·les, des d'on anà freqüentment a Anglaterra, com en aquest cas en què residí amb Gonzalo Pérez, un altre saragossà, secretari que fou de Carles V i de Felip II i pare d'Antonio Pérez. Fou també arxiver de l'ambaixada espanyola a Roma a partir de 1562.

De la relació de Verzosa amb Agustín ens ha quedat una carta d'aquell en forma de vers, que Flores ha datat a l'estiu de 1553².

12. *Notitia utraque cum orientis tum occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora...* imprès a Basilea el 1552, del qual Agustín ja havia parlat a Panvinio a la carta del 7 d'agost. Zurita posseïa un exemplar de l'Itinerari d'Antoní com el d'Achille Maffei, que havia tingut ocasió de veure en el seu viatge a Roma el 1550.

13. La seva edició *M. Terentii Varronis pars librorum IV et viginti de lingua Latina*.

14. Florián de Ocampo fou cronista de Carles V des de 1539 i escriví una *Crónica General de España* en un volum de cinc llibres entre 1543 i 1553. La mort el 1558 li impedí continuar aquesta obra, que fou completada per Ambrosio de Morales en tres volums més, totalitzant disset llibres. La relació de Zurita amb de Ocampo fou molt estreta i basada sobre tot en l'intercanvi epigràfic³.

Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés havia publicat a Sevilla el 1535 la primera part d'una *Historia general de las Indias*, de la qual se'n féu una segona edició augmentada i corregida a Salamanca el 1547 que estava dividida en dinou llibres. El 1557 aparegué el llibre vintè amb el títol *De la segunda parte de la general Historia de las Indias*, al final del qual el lector és advertit de la seva interrupció per mort de l'autor. Tanmateix el manuscrit de la resta de l'obra fou publicat el 1851-1855⁴.

² *Epistolario*, p. 231.

³ En aquest sentit cal esperar la tesi que prepara la sra. Helena Gimeno que ens aportarà moltes noves dades sobre el corpus docampità.

⁴ PALAU Y DULCET, *Manual del librero...* s. v.

R(everendo) Padre car(issi)mo [Panvinio]. La vostra di XV dellaltro mi fu data
alli XV di questo et io havea et ho tante occupationi che vi risponderò
brevemente, et forse a poche cose di quelle molte che vorresti¹.

5 Cominciaro delle dedicationi. Le persone non mi dispiaceno, li epitheti vostri
assai. Voi li vorresti, per che vi pare che battezzate ciascuno del suo propio titolo:
quesso ditelo dentro nella ep(isto)la et farette secondo il uso di altri, et non alla
fratesca (con perdono). Manco voglio quel Caesaraug(usta)no ne quel Hispano,
ecceto se non dite come molti che per un Spag(no)lo son un galanthuomo etc. et
quando mi vogliono lodar assai, dicono che fu peccato che fossi Sp(agno)lo.
10 Ringratio ben vostra cortesia et amorevoleza che vi move a farmi capo di vostri
amici, et dedicarmi una cosi grande et bella opera². A Padre Ottavio chiamarete
Abbate di Sta. Maria di... Il libracci delle arme ho prestato a M(esser) Agnolo.
È una gran fatica ma non è assai intiera, ma so che si cavarano parecchie per
voi³. Nelli titoli di libri di fasti, non dite delle persone che hebbero TRIB. POT.
15 benche dentro si mettono. Ma credo sian pochi che non fossero Caesari pur ce
M. Agrippa, et Tiberio avanti che fossi Cesare, et qualcun altro. Di Censoria
potesta credo che fossi Domitiano, pure anchor che si lasse nel titolo non
importa troppo⁴. Della dedicatione di tutti tempi, archi et statue et corone faresti
bene ad scriver, specialmente poi che in questi fasti ce certe lettere che
20 apertengono a dedicatione; dico di quel T. Dedicavit tanto scuro. Io ho fatto
questi giorni un poco di studio in questo, et è bella cosa, et serve per le
medaglie, et si trova assai in Livio⁵.
Ho lettere di Spagna che prometono alcune arme di Cardinali Spagnoli, et
qualche fine di bolle⁶. Berengario Anglesola Gerundensis ep(iscopu)s et
25 Car(dina)lis non so se si trova cosi nel vostro libro⁷. Perdonate padre che non
posso piu. In Roma alli XX di Novembre 1557.

Tutto di v(ostra) s(ignoria)

A. A.

13 parecchie: parecchie *Flor.*

COMENTARI

1. Panvinio ja és a Verona, però encara havia escrit la carta del 15 d'octubre a Parma, tal com Agustín diu a la seva del 27 de novembre: "*Ho ricevuto le due vostre delli XV di Ottobre data in Parma et la Venetiana delli XV del presente*".

2. A la carta del 2 d'octubre Agustín li havia aconsellat "*dedicar a diversi un medesimo volume una parte ad uno, et una parte ad un altro*" i li havia suggerit una sèrie de noms "*oltre il P. Otavio il nostro arcivescovo Salernitano... il protonotario Guilelmo Sirleto... li fratelli del vostro Cardinale, et il vostro Generale, et M(esser) Angelo Massarello et il Car(din)al di Nobili...*"

A finals de novembre, Panvinio havia acabat les dedicatòries amb què encapçalà cada un dels llibres dels comentaris als Fastos¹. El primer llibre el dedicà al seu amic Agustín al qual, en una primera redacció, qualificava de *Caesaraugustanus* i d'*Hispanus*. Agustín es negà en rodó que aparegués la seva pàtria a la dedicatòria, tot expressant vergonya per la seva condició d'espanyol, sentiment que ja hem trobat formulat en cartes anteriors².

Panvinio es veié obligat, doncs, a suprimir qualsevol adjectiu que en fes referència i a deixar la dedicatòria de la manera següent: "*Onuphrii Panvini Veronensis Fratris eremitaie augustiniani in primum fastorum librum praefatio ad Antonium Augustinum episcopum allifanum ad regem romanorum apostolicum nuntium*"³. En canvi, als altres destinataris de les dedicatòries, els qualificà amb el seu gentilici i així trobem *Pantagathum Brixiensem* i *Aegium Spoletinum*.

Panvinio reconeix a Agustín el fet d'haver estat qui més l'ha ajudat en la confecció del seu llibre amb els mots "*Quum quod de omnibus studiosis, et de me praesertim benemeritus sis, tum etiam quod quum hoc facio, me non tibi aliquid ex meis laboribus tradere, sed tua tibi reddere existimo*".

3. Aquest llibre és el que havia anat a parar a les mans d'Agustín, tal com ell mateix informava a Panvinio en una carta del 25 de setembre de 1557, dient-li que havia trobat "*un gran libraccio pieno d'arme di gentilhuomini di tutta la Spagna, Sicilia, Napoli et Roma, Maiorica, et Sardinia. Di tutti Re, duca, et Cita principali del mondo, di tutti Car(dina)li del tempio di Papa Leone. Una fatica meravigliosa, ma scritto in lingua Catalana et l'arme tagliate colle forfice, et incolate sopra la carta...*

¹ La dedicatòria a Agustín duu la data "*Idibus Novembris Anno Domini MDLVII*".

² V. p.122.

³ La condició de bisbe d'Allife i de nunci papal a la cort de Ferran I les degué afegir el mes de desembre, data en què el papa nomenà Agustín per a ambdós càrrecs.

Dite su presto presto, che volete,chel libro non è mio, et lo voglio restituir havuta risposta di questa lettera”.

4.A la carta següent podem veure com Panvinio inserí en el títol del llibre segon dels seus comentaris als fastos una referència als emperadors que havien tingut potestat tribunicia i als que havien estat censors.

5.CIL I Fasti Capitolini Tab. VIIIa.

per annos. quinque. nullus. curulis. magistratus fACTVS. EST

..... T. DEDICAVIT

Panvinio ho edita sense suplir el text que manca⁴. Tanmateix, quan en fa el comentari escriu: “*In fragmentis enim Capitolinis haec verba sunt ACTVS. EST / T. DEDICAVIT. Quae quid significare velint adhuc assequi non potui, neque enim Livius aut alii quicquam tradiderunt, quo veritatem eruere possem. Aliquando enim divinando ea, ad dedicationem signi Iovis Imperatoris Praeneste devecti, et in Capitolio a T. Quinctio dedicati, pertinere existimavi, atque ita restitui Signum Iovis Imperatoris, qui Praeneste Romam ACTVS EST In Capitolio T. Quinctius Cincinnatus ImperaT. DEDICAVIT*”⁵

6.És evident que Panvinio, a part del llibre que acabava de publicar -que no era més que una relació succinta dels papes i dels cardenals on no hi consten les seves armes-, recollia material per a un projecte més ambiciós, en el qual hi havien de figurar les armes i la vida de cada un dels prínceps de l'Església, motiu pel qual el seu amic no parava d'enviar-li tot el que aconseguia en aquest sentit⁶.

Aquesta obra és les *Vitae Pontificum seu Historia ecclesiastica a D. N. Iesu Christo ad Pium V*⁷. Fou Marcelo Cervino, i posteriorment Sixte V, qui empenyeren Panvinio a realitzar una obra que servís de resposta a les centúries de Magdeburg i aclarís tots els errors que s'havien escrit sobre la història de l'Església. Tanmateix, malgrat els anys que Panvinio hi dedicà, el llibre no arribà a ser mai publicat⁸, si bé fou la base sobre la qual Baronio construí els seus famosos *Annales ecclesiastici*.

L'humanista veronès havia concebut l'obra en sis volums que actualment es

⁴ A l'edició de Strada sí que hi ha una restitució: AEDEM IOVI IMPERATORI QVI PRAENESTE ROMAM ACTVS EST IN CAPITOLIO T. QVINCTIVS T. F. L. N. CINCINNATVS IMPERAT. DEDICAVIT. En aquesta edició el text epigràfic conservat està imprès en tinta vermella.

⁵ Comentaris al llibre I p. 218.

⁶ V. les referències a les armes dels diferents cardenals a les pp.104 i 123

⁷ PERINI, o. c. p. 126.

⁸ ORELLA, J. L. *Respuestas católicas a las centurias...* p. 276 i ss.

conserven a la biblioteca Vaticana i que inclouen la vida dels diferents papes⁹ . Sembla que després de les biografies papals hi havien de figurar les dels cardenals, algunes de les quals es conserven disperses en diferents manuscrits, i finalment les vides dels patriarques, arquebisbes i bisbes de les diòcesis més importants d'Europa¹⁰ .

Panvinio tenia la intenció de dedicar el llibre a Felip II, perquè havia estat un dels que més l'havia encoratjat en aquest treball i perquè una obra de tanta magnitud necessitava un gran pressupost per a ser editada, suma que pensava obtenir del rei.

Agustín no devia estar del tot informat sobre què apareixeria al llibre recentment publicat fins que no el veié. Pels mots de cartes anteriors i sobretot pels que escrigué a la carta del 27 de març del 1557 a propòsit dels nous cardenals nomenats pel papa el dia 15 de març ("*Haverete locupletato il vostro libro con l'arme delli novi Car(dina)li*") sembla poder deduir-se que pensava que les armes que li anava enviant figurarien en el primer llibre i no pas en el que mai no s'arribà a publicar.

7. A la pàgina 234 dels *Romani Pontifices* hi ha aquest cardenal nomenat en el tercer consistori de Benet XIII: "*Berengarius hispanus, Episcopus Gerundensis, Presbyter Card. tt. S. Clementis*".

⁹ Són els manuscrits Vat. Lat. 6102, 6103, 6104 i 6105, on hi ha recollits els tres últims volums.

¹⁰ PERINI o. c. pp. 133-135.

R(everendo) Padre car(issi)mo [Panvinio]. Ho ricevuto le due vostre delli XV di Ottobre data in Parma, et la Venetiana delli XV del presente, et benche alla p(rim)a vi habbia risposto otto giorni sono a Parma, in questa diro qualche cosa lasciata overo repetita, per che siate piu presto, et piu intieramente ragguagliato di quanto mi ocore a dirvi¹.

5 Ho visto la vostra deliberatione nelle dedicationi di libri di fasti, et mi piaceno le persone con tanto vantagio mio et honore de la qual cosa vi ringratio. I titoli et epitheti di tutti potete lasciar costi, et anchora le patrie parendovi². Nelli titoli di fasti non mi piace diversorum magistr(atuum) P(opuli) R(omani) perche non contiene il tutto del opera. Manco male è dir senza quelle parolle doppo
10 Aug(usti)niani. Fastorum a Romulo etc. Augustum libri sex. Nel libro secondo direi Imperatores Augusti, Caesares, Tribuniciam potestatem habentes, Consules etc. ad baptismum Imp. etc. vel ad religionis Christianae defensionem susceptam ab Imp. etc³. Et cosi mutarei nel libro terzo dove fatte ab obitu; pure avertite bene che certeza havete del tempo del batesimo overo de la conversione⁴.

15 Quanto alli Patriarche mostraro a M(esser) Agnolo vostra lettera, et esso vi rispondera. Io desidero che vedesti bene nelle decretali, nel decreto, nel sesto, nelle clementine, et extravaganti, et nelli concilii la memoria di tutti questi Cardinali, et vescovi, che cercate. Son certo che troverete piu d'uno et vi confermarete in molti. Delli Toletani vi serviro in molti nel milesimo. Di
20 Cardinali arcivescovi saprete voi. Le arme che non havete domandateci di Carloni vi serviremo⁵. Il libro per il Re Filippo potrete dar al suo imbasciator persona dottissima in quessa citta⁶.

25 Quanto alle cose del Strada mi rincresce assai che la sua stampa riesca cosi male come ditte. Et essendo tanta differenza potete stampar il vostro libro senza pericolo presertim con tante altre cose che fanno non esser il medesimo libro, et fatte prima sopra questo diligenza con quelli che costi se ne intendono, perche mi par cosa chiara poter voi provar non esser quel libro suo quesso vostro. Quanto

5 ocore: occorre *Flor* 6 nelle: nella *Flor.*; piaceno: piacciono *Flor*. 19 troverete: troverete *Flor*. 23 quessa: questa *Flor*.

al patto faro io fede di quanto mi ricordo; di privilegi non potro farla, ma si bene che vi fossi lecito stampar voi i vostri libri, ma non vender quello che vendesti a <lui infra> un certo tempo, mi par di tre o quatro <anni>. Poi che ogni sabbato mi potete scriver, et io rispondervi avisatemi di quanto accade et occorre⁷.

5 Andando in Verona di gratia ricordatevi di far fornir la copia delli concilii Ephesino et Ottavo, et condannatemi nella spesa a piacer vostro.

Mons(ign)or di Verona e appresso sua Sant(it)a come capo di secreti, et è molto mio S(ign)ore⁸. Il libro delli vescovi Maguntini è apresso di me⁹.

10 Ho havuto questi di alcune medaglie rare. Tra le altre un Pupieno di argento con questa inscriptione IMP.CAES.PVPIEN.MAXIMVS AVG; nel rovescio ce sono due dextre che si toccano con queste lettere PATRES.SENATVS¹⁰. Servira per quella baia che fanno li historici sopra del cognome di Maximo se fu dato a Pupieno o vero a Balbino; item per agiunger quel titolo a tutti doi di Patres Senatus in luogho del pater patriae. Un'altra pur d'argento con la testa di Neron
15 giovane, et di Agrippina con queste lettere NERO.CLAVD.DIVI.F.CAESAR, il resto non si leggeva, et dellaltro canto un carro con quatro elefanti et due figurine; in esso sopra la testa di elefanti dice EX.S.C. et a torno AGRIPP.AVG.DIVI. CLAVD. NERONIS... manca Mater perche il resto intendo
20 che sia Agrippina Augusta Divi Claudii (uxor) Neronis Claudii Caesaris Augusti mater. Cosi havete un essemplio di medaglia per il divo Claudio¹¹. Del Divo Vero ho anche un'altra d'argento¹². Della Diva Claudia Poppaea non dubito come voi fatte in una delle vostre lettere¹³.

M(esser) Pyrrho Pittor e in gratia di Sua S(anti)ta¹⁴. Mi disse l'altro di haversi trovato un Albino col nome di Nigerio in una medaglia Grecha¹⁵. M(esser)
25 Angelo dice che vi mandara una copia grande di errori nel libro di Car(dina)li, che non lo ristampate senza questo¹⁶. Io lo sollicitarò al scrivervi, et mandarli. Non altro per questa. Son vostro, in Roma alli 27 di novembre 1557.

A.A.

3 *suppl. Andr. Flor.* 17 et: e *Flor.* 21 Poppaea: Poppea *Flor.*

COMENTARI

1. Ja hem comentat a la carta del 31 de juliol que Panvinio no quedà gens satisfet de la impressió que Strada havia fet dels seus fastos, per la qual cosa, empès pels seus amics, amb el permís del cardenal Farnese, decidí traslladar-se a Venècia per reeditar-los juntament amb un comentari i per vetllar-ne de prop la impressió.

El 30 d'octubre arribà a la ciutat dels canals¹ amb el manuscrit llest per a ésser imprès, de manera que el dia 5 de novembre ja escrivia al seu protector: "*lunedì over martedì si comincerà a stampar il libro di V. S. Ilma.*"²

2. Agustín li reitera el seu acord amb la decisió dels personatges escollits per a dedicar-los els diferents llibres dels comentaris.

Tal com afirmàvem a la carta anterior, Panvinio eliminà qualsevol referència a la pàtria d'Agustín per expressa voluntat seva, mentre que mantingué el gentilici aplicat als altres destinataris de les seves dedicatòries.

3. Un cop més Panvinio acceptà gairebé del tot el suggeriment d'Agustín per al títol del llibre segon dels comentaris, exceptuant l'última part, de manera que a l'edició del 1558 podem llegir *Fastor. liber. secundus in quo populi romani imperatores augusti caesares tribuniciam potestatem habentes consules et censores exponuntur a C. Iulio Caesare dictatore usque ad obitum Imp. Caesaris Flavii Constantini Maximi Pii Felicis Augusti.*

4. En el títol del llibre tercer no canvià *ab obitu* com a conseqüència de no haver modificat el final del títol del llibre segon, i així llegim *Fastorum liber III in quo imperatores et consules occidentalis orientalisque populi rom. imperi Gothorum reges et exarchi comprehenduntur ab obitu divi Constantini usque ad Imp. Caes. Carolum Magnum Augustum.*

5. Tot aquest material està destinat a la seva Història eclesiàstica. El Cardenal Ioannes Carlonus de Nàpols és un dels que apareixen al llistat adjunt a la carta del 16 de gener del 1557 les armes del qual li envià Agustín³.

6. Aquest "*libro per il Re Filippo*" podria tractar-se d'un exemplar del llibre sobre els

¹ RONCHONI, art. c. p. 214 : "*Il penultimo giorno d'Ottobre agionsi in Venetia...*" (carta de Panvinio al cardenal Farnese del 30 d'octubre del 57)

² Ibid. (carta de Panvinio a Farnese del 5-11-57).

³ V. p. 104.

papes i els cardenals destinat al rei, o bé al manuscrit dels seus *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt libri IIII... De comitiis imperatoris liber*, que ja tenia a punt a començament de desembre⁴. Aquestes dues obres foren editades a Basilea “*per Henricum Petrum*” el 1558 mentre Panvinio era a Venècia i foren dedicades al rei d’Espanya. La raó per la qual no les imprimí a la ciutat on havia anat precisament per tal d’imprimir els comentaris als fastos ens la dona el mateix Panvinio, quan escriu a Farnese el 12 de març del 58: “*Et già si è mandato alla volta di Basilea, perchè, per li molti intagli che ci vanno, non si è potuto far in Venetia...*”⁵

7. Jacopo Strada havia obtingut un privilegi de Carles V per publicar els *Fasti* (1557) i una *Brevis pontificum Romanorum descriptio* de Panvinio, i un altre de Ferran I que n’impedia la reimpressió durant deu anys⁶, fet al qual es refereix Agustín quan diu “*fossi lecito stampar voi i vostri libri, ma non vender quello che vendesti a lui infra un certo tempo, mi par di tre o quatro anni*”.

La primera obra havia aparegut amb el títol *Fasti et triumpho Romani a Romulo rege usque ad Carolum V. Additae sunt suis locis Impp. et orientalium et occidentalium verissimae icones, ex vetustissimis numismatis quam fidelissime delineatae. Ex Museo Iacobi Stradae*. Venetiis 1557, impensis Iacobis Stradae⁷.

Agustín havia pres part activa a favor de Strada, per tal que se li encomanés l’edició d’ambdós llibres. Així ho reconeix el mantuà en el pròleg dels fastos quan afirma “*Et cum illinc (Roma) mihi discedendum, non destitui donec clarissimi viri Antonii Augustini opera illius exemplum mihi comparassem*”⁸.

Davant del poc entusiasme de Panvinio per aquesta edició, Agustín vol esmenar el seu error i, per això, l’anima a reeditar els fastos “*senza pericolo praesertim con tante altre cose che fanno non esser il medesimo libro*”⁹, per tal que el seu amic no pateixi per les possibles irregularitats en què pugui incórrer, promet enviar-li tot el que recorda del pacte suscrit amb Strada, moment en el qual devia estar present. Segons el seu criteri, Panvinio només hauria d’estar intranquil en el cas que publicués les dues obres esmentades sense cap mena de variació, cosa que li impedié els privilegis

⁴ Carta de Panvinio a A. Farnese del 12 de desembre del 57: “*Il libro fatto per il re Philippo non si può cominciar se non, fatte le feste, per molti intagli che ci va dentro. Ma fatto Natale, vi si darà adosso. lo ne farò stampare un paro de l’una et l’altra Opera ad instantia di V. S. Ilma. in una bella carta, grande, bianca et Reale...*” (RONCHONI, art.c. p.215)

⁵ RONCHONI, art. c. p. 217.

⁶ RUDOLF, K. “Antonio Agustín y Austria” ap. *Jornades I*, pp. 130-131.

⁷ Aquesta edició no està separada per llibres i hi ha inclosos gravats de les monedes de la col·lecció de Strada, a partir de Juli Cèsar.

⁸ Edició de 1557 p. 5 no numerada.

atorgats a Strada.

8. Alvisè Lipomano, arquebisbe de Verona i secretari de Pau IV.

9. A la carta dirigida a Panvinio el 2 d'octubre li deia que havia vist un "*libro de episcopis Germaniae stampato in Norinberga in 8ª del 49 fatto per Gaspar Bruschio. Li si trovano li arcivescovi di Maguntia et suoi sufraganei Constanza, Argentina, Spira, Augusta etc. Dice tomus primus; credo che ha fatto altri libri*".

Aquest llibre és *Magni operis de omnibus Germaniae episcopatus Epitomes, tomus I*, editat a Nuremberg el 1549. Malgrat el seu títol, només s'edità el primer volum, que conté exclusivament l'arquebisbat de Magúncia i els seus dotze bisbats sufraganis.

10. RIC Pupienus 11.

ANVERS: IMP. CAES. PVPIEN. MAXIMVS. AVG. Bust a la d., radiat, vestit i amb cuirassa.

REVERS: PATRES. SENATVS. Dues mans dretes en actitud de saludar-se.

11. RIC Nero 7.

ANVERS: NERO CLAVD DIVI F CAES AVG GERM IMP TR P COS. Bustos bessons a la d. de Neró i d'Agripina II, abillats i amb el cap descobert.

REVERS: AGRIPP AVG DIVI CLAVD NERONIS CAES MATER. Quadriga d'elefants a l'e. que porten dues cadires, a sobre de les quals hi ha dues figures masculines, Claudi a la d. radiat i amb un ceptre tipus àguila, i August radiat amb una pàtera a la mà d. i un ceptre a l'e.

Agustín intueix la manca de MATER encara que no interpreta adequadament les abreviatures DIVI CLAVD NERONIS en suposar *Divi Claudii (uxor) Neronis Claudii Caesaris Mater*.

12. RIC M. Aurelius 596a-b.

ANVERS: DIVVS VERVS. Cap nu a la d.

REVERS: CONSECRATIO. Àguila dempeus, mirant a l'e. / Pira funerària ornada amb estàtues.

13. Panvinio, després de discutir en diverses cartes la identitat de Popea divinitzada, inclourà en els seus comentaris *DIVA. CLAVDIA. POPPAEA a Nerone Imp. patre Tacitus lib. XVI et Tranquillus*.

14. Pirro Ligorio entrà al servei del Papa Pau IV a finals del 1557 i desenvolupà les tasques d'arquitecte papal des del 1558 fins al 1565⁹. De ben segur que Agustín es congratulava d'aquest fet quan diu "*M(esser) Pyrrho Pittor e in gratia di sua S(antità)*".

15. Desconeixem de quina moneda es tracta.

16. Angelo Massarelli que, amb els seus comentaris, havia ajudat Panvinio a la publicació del seu llibre sobre els papes i els cardenals.

⁹V. MANDOWSKY, E- MITCHELL, Ch. o. c. p. 3.

R(everendo) P(adre) car(issi)mo [Panvinio]. Ho letto la v(ost)ra delli doi longhiss(im)a et amiciss(im)a. Io non vi rispondero cosi a pieno ma come son solito. Et p(rim)a della stampa di fasti che mi par sufficiente ma desidero che le cose del margine fossero piu distinte, et piu certe, che mi paiono confuse.

- 5 Desideravo maiuscole in tutto ma patientia¹. Nelli autori di fasti antichi lasciate Marcellino Comite, et piu antichi li doi fragmenti di due sorti di fasti una del Colotio, et l'altra municipale che si trova stampata da Appiano; nelli moderni Mariano Scoto². Nel titolo che pur vorresti giunger fastorum magistratum aliquot P.R. a Romulo etc. mi dispiace infinito, perche è titolo falso, et tutto il
- 10 quinto libro non cade sotto questo, et forse li imperatori non son propriamente Magistrati, et cosi stara male tutta l'opera. Se pur volete qualche cosa fatte come in ciascuno, dicendo cosi: Fastorum libri quinq. in quibus continentur Magistratus Imperatores Pontifices M. Principes Sen. triumphi etc. Li imitatori di antichi si contentariano di quel Fastor. lib. V come fece Ovidio. quel a
- 15 Romulo etc. et quel in quib. etc. e superfluo ecceto che fa il libro piu vendibile³. Non lasciate di visitar al S(ignor) imbasciator Cesareo Francesco Vargas; è dottiss(im)o iuris consulto et competente humanista et ha letto et composto molti libri. Io li scrivo che vi faccia carezze con questo ordinario. Andate pur sicura(men)te et quando haurete bisogno di mandarmi qualche cosa datesela a
- 20 lui. Vi agiutara anchora in molte historie di Spagna, et altri libri⁴. Al Sigonio date le mie recommand(atio)ne et a M(esser) Paolo Man(uzi)o. Ho caro che habbiate fatto le vostre dissertationi insieme. La cosa di Constantino mi piacera come scrivete. Ricordatevi delle parolle HOC.SIGNO.VICTOR.ERIS. che cosi sta nelle medaglie di Constantio⁵. La
- 25 fede del contratto col Strada vi mandarò⁶. Di libri che volete far, et mandar a M(esser) Achille pensatici bene, perche dubbito che siano pericolosi di non pigliar molti granchi, come fa quel medico di Vienna⁷. M(esser) Angelo dice haver trovato molti errori di importanza nel libro di

3 di fasti *om. Flor.*

Cardinali et che di gratia non li ristampate fin che lui vi li mandi. Io li dico che mi piacerea che vi faccia accorger quanto mal è precipitar le cose, che vi mande presto quanti piu puo. Alli Toletani ho aggiunto l'anno in molti. Credo che il imbasciatore vi potra agiutar con altri. Li Maguntini faro copiar, ma credo sia
5 meglio mandarvi il libro⁸.

Delli concilii mi piace. Dio voglia che fatte quello che prometete, al manco non mancate a li Veronesi copiati per me. Sopra il stampar concilii ho pensato di
10 scriver al nuovo arcivesc(ov)o fra Barth(olome) di Miranda che hieri fu fatto di Toledo il quale fece una gran faticha di Somma di Concilii. Forse fara la spesa a stamparli in Grecho et Latino, et io posso servir con molti specialmente li
universali⁹.

Delle medaglie non so quello che vorresti, se mi capitara cosa rara vi avisarò
15 come ò fatto. Il libro delle donne ò letto, et ce parecchie cose buone, ma non posso patir le medaglie finte, et le cose false che si scrivono tanto sfacciatamente¹⁰. Adio. in Roma alli XI di Xbre 1557.

Vostro A.A.

COMENTARI

1. Un mes després d'haver-se començat la impressió dels comentaris als fastos, Panvinio va enviar simultàniament a A. Farnese¹ i a Agustín els primers folis.

Agustín critica l'embolic de les dades que figuren als marges del primer llibre, puix que hi ha, a la dreta, "*anni post urbem conditam*" i, a l'esquerra, "*Olympiades*" i "*anni post urbem conditam, ex Varronis sententia*". A més a més hi ha anotacions sobre els fets històrics més importants de Roma, així com la data "*a Christo*" a partir de l'any zero.

El desig de les majúscules cal aplicar-lo al nom dels cònsols, que està sempre en minúscula. Aquest fet, en canvi, és del grat de Pantagatho que en una carta del 18 de gener li escriurà: "*mi piace la stampa de fasti in minute non in maiuscule: pur che leviate que punti tra ogni parola: e la prima lettera maiuscola da tutte le parole, che non sono nomi proprii, ne principio di periodo*"².

2. En una primera redacció Panvinio hauria oblidat aquests quatre noms, aspecte que corregí en la redacció definitiva, seguint el consell d'Agustín, de manera que sota l'epígraf *A Quibus tabulae capitolinae primum editae et qua ratione nunc demum a tenebris vetustatis erutae sint qui Fastos consulares conscripserint, et qui in eo studio elaboraverint* podem llegir:

Per eadem Verri Flacci tempora alius fuit Fastorum Consular. auctor qui et ipse opus suum marmoreis tabulis incidi curavit... eius enim tantum fragmentum extat in area domus viri optimi Gentilis Delphini civis Romani, ex Colotianis hortulis eo paulo ante translatum.

(...) Alius etiam fuit eiusdem saeculi Fastorum municipalium sine nomine auctor... Cuius exemplum refertur a Petro Appiano, in libro inscriptionum totius orbis.

(...) Postremo his addi possunt..... et Marcellinus Comes V. C. Qui etsi annales potius quam Fastos Consulium scripserunt, eos tamen tanta brevitate concinnarunt, ut Fastorum quasi formam habeant.

(...) Marianus Scotus, Monachus Fuldensis, paulo post Petrum Pisanum ad hoc idem studium animum suum convertit...

3. El títol definitiu del llibre fou *Fastorum libri V a Romulo Rege usque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrium Augustum*. Podem comprovar, doncs, com Panvinio una vegada més feu cas del seu amic i eliminà "*magistratum aliquot P. R.*", si bé

¹ Carta del 12-12-57 (RONCHONI, art. c. p. 214).

² Ambr. D-501 f. 18.

deixà a Romulo... Augustum , perquè segurament feia l'obra més "comercial".

4. L'estada de Panvinio a Venècia, que s'allargà fins al setembre de 1558, estigué presidida per la carestia de mitjans econòmics. Ja a la carta escrita al cardenal A. Farnese el 12 de desembre del 57 li demanava més ajuda per tal de poder tirar endavant la seva edició. Tizio Chermadio, però, majordom del cardenal, li donava els diners en compte-gotes³, la qual cosa obligà Panvinio a demanar ajuda a Francisco de Vargas⁴, del qual només obtingué bones intencions. Annibale Caro, secretari de Farnese, intercedí reiteradament davant del seu mecenes⁵, però l'ajut econòmic no arribava mai, si no en petites quantitats, fins a tal punt que en una carta a A. Farnese datada el 18 de juny de 1558 llegim " *Io mi trovo qui in Venetia al verdissimo, perchè è parecchi mesi che non ho sussidio niuno...* " ⁶ .

5. Panvinio també incorpora aquest suggeriment al capítol titulat *De indictione, Labaro et Constantini ad Christi fidem conversione*⁷ on llegim " *Signum aut quemadmodum ex Constantini nummis intelligitur erat sic ~~P~~ vel sic ~~R~~ in quibus in eius rei memoriam circa id signum scriptum est HOC. SIGNO. VICTOR. ERIS* ".

³ El ms. Ambr. D-501 ff. 231-240v recull tota una sèrie de cartes d' A. Caro a Panvinio de l'època en què aquest residia a Venècia, el tema constant de les quals és precisament l'econòmic. La relació de Panvinio amb Chermadio no devia ésser massa bona, perquè l'11 de desembre de 1557, gràcies a una carta conservada d'aquestes, ja tenim constància d'un primer malentès sobre una tramesa de diners: " *dove intesi...che di gia v'erano stati mandati 20 o 25 scuti... hora havendo un'altra de li 4...sono stato...malcontento vedendo non esser vero c'habbiate havuti i danari sopradetti... havendone parlato col Card(in)a/le s'e trovato finalm(en)te che la commessione era stata data, ma che il v(ost)ro Titio...dice bene d'haver dati X scuti al padre Gen(er)ale di Frati di S. Gio. perche ve li portasse, essendo per venire a Vinetia, il qual G(ener)ale non è anchor partito, et havendone il Card(in)a/le fatto risentimento gli ha ordinato di nuovo che vi dia dieci altri scuti e cosi questo Padre ve ne portera XX e sarà apportatore anchora di questa...siche se havete patito insino adesso; imputatelo a la carità di Titio prelibato. " (Ambr. D-501 f. 240). Una altra referència als oficis dubtosos a la p. 272 n. 10.*

⁴ Carta d'A. Caro a Panvinio del 27-2-58: " *Il Card(in)a/le ha havuto piacere de le cose che li havete mandate [els últims folis impresos i el pròleg, segons carta del 4-2-58 del mateix Panvinio a Farnese (RONCHONI, art. c. p. 216)] e si può tenere molto ben honorato de la dedicatione che gli havete fatta... l'offitio fatto dal S. Imbas(ciato)re e stato molto a proposito et gia dovete haver havuto danari de la provisione havendomi detto il Car(dina)le haver dato ordine che vi siano pagati, e che vi si paghino di mano in mano et io non mancherò di far per voi tutto quel ch'io potrò... " (Ambr. D-501 f. 233).*

⁵ Carta de Caro a Panvinio del 15-4-58: " *Il Card(in)a/le parla amorevolmente di voi, et questi giorni con buona occasione l'havemo inanimato grandemente ad aiutarvi... Si risolve che vi si mandasse danari... " (Ambr. D-501 f. 235v).*

⁶ RONCHONI, art. c. p. 217.

⁷ *Fastorum libri V*, pp. 389 a 396.

Les monedes a les quals es refereix són de Constanci i poden pertànyer a tres seques distintes: Tessalònica (RIC VIII 146), Siscia (RIC VIII 272, 278, 282, 291) o bé Sirmium (RIC VIII 23, 24, 30, 31). Totes elles presenten el mateix revers: l'emperador amb diadema i vestit militar, dempeus i de front, amb el cap a l'e.; duu un estandart, en què hi ha el símbol i una llança; a la d. hi ha una Victòria que el corona amb una garlanda i sosté una palma; marca de la seca corresponent. Els anversos presenten llegendes i bustos diferents, si bé en totes apareix la paraula CONSTANTIVS.

6. Els termes del pacte pel qual s'havia concedit a Strada l'edició del llibre de Panvinio, amb l'assentiment del cardenal A. Farnese i d'Agustín. Panvinio volia saber amb exactitud el text del contracte per tal d'evitar problemes a partir del moment en què apareguessin els seus comentaris, en curs d'impressió.

7. Panvinio, mentre vetlla l'edició dels comentaris, ja pensa a tirar endavant l'edició d'un altre llibre *Reipublicae romanae commentariorum libri tres*, que veurà la llum a Venècia el 1558. Agustín li aconsella, però, que s'ho pensi bé i que no impremeixi un llibre ple d'errors com el que havia imprès "*quel medico di Vienna*", és a dir, Wolfgang Lazio, a Basilea l'any 1551 *Reipublicae romanae...commentariorum libri tres*.

8. El llibre que havia aconseguit de Gaspar Bruschi *Magni operis de omnibus Germaniae episcopatus Epitomes*.

9. La *Summa Conciliorum* del dominic Fra Bartolomé Carranza de Miranda, publicada a Venècia el 1546⁸.

Agustín degué conèixer personalment Carranza durant la seva estada a Anglaterra el 1555 com a nunci papal per expressar la satisfacció de Juli III pel casament de Felip d'Espanya i Maria Tudor. Carranza s'hi havia desplaçat el mes de juliol de 1554, acompanyant el príncep Felip, i hi romangué fins el juliol de 1557⁹. Havia assistit

⁸ El gener de l'any 1551 aquest llibre ja havia estat tema epistolar entre Arce i Agustín. Aquell li escrivia: "...F. Barth(olome) de Miranda era Prior en el Monesterio desta ciudad de S. Pablo, et recudebat Summam de Conciliis, y supo esto, y rogome anxie, le diese aquellos 5 Conc(cillos) como los tenia asi faltos...; y asi digo a v(uestra) m(ercèd) que si por caso ay por alla esta Summa impressa en Salamanca, que alli estan con tres faltas, y el postrero epitomado. Y si por ventura no la ay alla, que me lo haga saber. Y si manda yo se la enviare, por no hazer copiar tanta escriptura...".

⁹ KAMEN, H. "Antonio Agustín y la presencia española en Inglaterra" ap. *Jornades I* pp.155-156.

també a la segona etapa de sessions del concili tridentí, on havia establert contactes amb el cardenal Reginald Pole -amb qui també coincidí a Anglaterra-, el seu secretari Priuli i el poeta Marco Antonio Flaminio, tres personatges perseguïts per Pau IV i la inquisició per ser considerats simpatitzants de la reforma erasmista.

El 1557 Carranza fou nomenat primat d'Espanya i poc temps després fou acusat d'il·luminisme per la inquisició espanyola pel seu llibre *Comentarios sobre el catechismo christiano*¹⁰. Fernando de Valdés, inquisidor general, i Melchor Cano, el dominic ideòleg del Sant Ofici, aconseguiren d'empresonar-lo el 22 d'agost de 1559. Aquest cas constituí un nou enfrontament del Papat amb el rei Felip II. Pau IV, un inquisidor implacable, havia delegat en Valdés la jurisdicció que li corresponia sobre els bisbes, arquebisbes i primats acusats d'heretgia. Quan fou nomenat papa Pius V (1566), aquest reclamà el seu dret de jutjar Carranza a Roma, cosa a la qual es negà Felip II, tot afirmant que la forta implantació del catolicisme a Espanya passava pel fet que el rei pogués recolzar totes les decisions de la Inquisició¹¹. El nou papa es mostrà inflexiu i disposat a excomunicar el rei, aconseguint finalment que l'arquebisbe de Toledo fos traslladat a Roma el desembre de 1566. L'any 1576 fou jutjat i absolt i morí pocs dies després d'abandonar la presó.

10. Agustín es refereix al llibre d'Enea Vico *Le imagini delle done auguste* publicat l'any 1557.

¹⁰ Sobre el procés de Carranza v. TELLECHEA, J. I. *El arzobispo Carranza y su tiempo* (2 vols). Madrid, 1968. Posteriorment, del mateix autor "El proceso del arzobispo Carranza por la Inquisición" *Historia y vida* (1970). També BATAILLON, M. *Erasmus y España*, México 1986². pp. 516-522 i 705-711.

¹¹ LYNCH, J. *España bajo los Austrias 1*, Barcelona 1987⁵, p. 341.

R(everendo) Padre Car(issi)mo [Panvinio]. L'altro sabbato non vi risposi alla vostra di 8 hora risponderò a quella et all'altra di 13 con le scritture alligate che mi mandasti. Prima diro del vostro titolo che per errore di penna mi scrivete Ant(oni)o Aug(usti)no e(pisco)po Allifano S. Sedis ap(ostolic)ae ad Regem Romanorum Nuncium per dir Nuntio. Io credo che si scrive per T et non per C
5 NVNTIVS, secondo che hò avvertito nelle Pandette, et in altri libri. Et io direi piu presto A(ntonio) A(ugustino) E(pisco)po Allifano ad Regem Romanorum Apostolico Nuntio. Ma non essendo io andato, ne sò anchora, se debbia andare cosi presto, non tirate anchora quella forma che forse avanti che si stampe tutto,
10 mutarete i titoli, et dio voglia che in meglio¹. Quanto alle dedicatione delle corone non mi ricordo perche lo scrivessi, ma penso che sia errore ne i punti, per che parlando delle altre dedicationi, agiungo delle corone per dimostrar che saria fatica degna notar quelli che hebbero corone graminee, rostrate, murali, et civice, praesertim per decreto publico, come sono quelle che nota Plinio
15 obsidionali, et quelle che furon date civica et graminea ad Augusto, che doppo li triumpho ovationi et ornamenti triumphali, non vedo cosa piu degna che questa delle corone, et cosi forse erano nelle colonne di fasti capitolini². Li archi et fornici et colonne et statue publicamente dati son anchora degni di questo honore. Item altri honori extraordinarii come quello di esser VIR OPTIMVS
20 Nasica, le supplicationi ob rem bene gestam in toga di Cicerone, la casa di Valerio Publicola o M'. Maximo, o forse di tutti duoi.
Li vostri Imp(erato)ri ho visto, et per dirvi il vero mi paiono cosa troppo secca, benche sia notar quello che manca alli altri historici; pure seguitando cosi di tutti con tante additioni che scrivete sera qualche cosa. Non ho otio per confrontar la verita delle cose, solamente notai in Augusto et in M. Antonio che non ditte
25 quante volte furono III. Viri. che nelle medaglie si dice iterum a tutti duoi; non so pero se Augusto comincio la terza volta, ne perche non la fini. Et vorrei che dove narrate li titoli di Augusto si facesse mentione di questo Triumvirato II. vel III. La moglie di Lepido Triumviro credo che fossi sorella di Bruto Caepione,
30 come si vede in una lettera di esso Bruto dove si lamenta di Cicerone perche in hostes rettulit a M. Lepido, lasciando mal capitati li figliuoli. Credo che lo

17 colonne: colonna *Flor.* 21 M': M *Flor.*

trovarete in quelle <e> pistole facilmente, et sara IVNIA o vero SERVILIA, ma penso piu presto Iunia Tertia quella di quel detto Tertia deducta. Li imp(erato)ri Conrado et Henrici faro diligenza di trovar in Germania³. Di Spagna aspetto alcune arme, et farò che veli mandino. Di quel Margarito ho havuto la vera, et vi
5 la mando: sono di due casade come vedete, et egli le portava cosi⁴. Ho visto i libri di Strada: la lettera mi piace assai, non li intagli in legno ne la correctione, che mi pare malissime⁵. Nelle arme volendo stamparle, stampate in luogho di colori numeri che corrispondano ad un indice dove staranno li colori per questo ordine: 1. oro. 2. argento. 3. rosso. 4. azuro. 5. verde. 6. negro. 7. pavonazo;
10 non ce piu tra boni heraldi, ma se fossero, notate li con altro numero, et cosi nella stampa del arma servitevi di quelli numeri sempre⁶.

Ho trovato in un piombo un Theodoro Patricio et exarcho con queste lettere +ΘΕΟ ΔΩΡΩ. ΠΑΤΡΙΚΙΩ. ΚΑΙ. ΕΞΑΡΧΩ. del altro canto ce sono certe lettere in croce forse del nome di qualche imp(erato)re cosi

15

T
K - O - H
K

ma sono disfatte. Era il piombo traforato come quello delle bolle. Io mi persuado che fosse di qualche rescritto mandato ad esso per essequirlo. Perche se fossi in edicto suo non saria in Dativo.
20

Le cose di Liberio non le trovo. Dubito che le ripigliasti, per finirle: pur farò magior diligenza⁷. Li fasti Grechi ve li mando⁸. Non son fuor di speranza di vedervi in Venetia. Continue il visitar al Sig(n)or Vargas poi che le fatte spesa. P(adre) Ott(avi)o ha molto variato nelle opinioni di Fabio et di Livio et di
25 Varrone pigliando hor questa hor quella. Pur lo vedo piu fisso in quella del Pittore perche li par che si confaccia piu con le cose communi tra Greci et Latini come sono peste et guerre, ma li suoi argomenti son piu probabili che necessari. Crede anchora al Pittore per esser il piu antiquo scrittore. Non crede a Varrone per che aggiunge quelli quatro over cinque anni Dictatorii senza proposito
30 almanco senza authorita di antiqui, et cosi Verrio Flacco. Livio non li piace perche varia da Greci assai nelle cose di Alessandro. Pur non vole esser nominato da voi come sequace di niuna opinione perche anchora non è ben risoluto. A me mi piace Varrone per haver usato gran diligenza nelle historie di tutti luoghi, et avertito alle ecclipsi et altre cose notabili communi a molte nationi.

7 stamparle: stampare *Flor.* 32 sequace: seguace *Flor.*

Persona tanto diligente et tanto acuta non si trovo giamai, et è in queste cose il suo genio, et li fu facile in quelli tempi trovar il vero. Pittore fu nel tempo del secondo Punico, tempo di ignoranti; etiam nelle cose di suoi tempi ripreso da Polybio come poco diligente⁹.

5 Nelli vostri imp(erato)ri ditte che quando nacqui hebbe tal nome, cosa falsa: perche nascendo incontinenti non pigliavano il nome, ma si aspetava il giorno lustrico per alcuni nomi, et la toga pura per altri. Direi dunque privatus ita appellatus est, vel ante imperium, vel in toga pura. Avertite bene alli adottati per che son in opinione che ce ne siano alcuni che lasciate, non solamente delli
10 adottati inter vivos, ma delli instituti heredi si debbe far mentione¹⁰. Ho letto la dedicatione del libro terzo. Io mutaria quel Etrusce loquentem reddidisti in Etruscum reddidisti; benche seria meglio huius saeculi historiam Graecam Procopii Etruscum reddisti [sic]. Quello curiosissimum mi dispiace, direi maxime curiosum. Suritae et non Surytae. Non sapeva che M(esser) Benedetto traducesse Procopio, et pensava che volevate dir Zonara tradotto da lui in gran
15 parte Latino sed frustra¹¹. Non posso scriver piu. A dio. In Roma alli 22 di Genaro 1558.

Vostro A.

1 et: e *Flor*

COMENTARI

1. Agustín havia estat nomenat bisbe d'Allife el dia 15 de desembre i consagrat el 21¹, alhora que era nomenat nunci papal a la cort de Ferran I, com a portaveu del sentiment de rebuig de Pau IV per la coronació del nou emperador Ferran I, que havia de tenir lloc a començament de març.

Panvinio, doncs, va haver de retocar la dedicatòria per tal d'incorporar-hi els dos títols nous del seu amic². La nova proposta devia estar redactada "*...ad Antonium Augustinum episcopum allifanum S. Sedis apostolicae ad regem romanorum nuncium*". Agustín li corregeix l'ortografia de *nuncium* i li suggereix eliminar *S. Sedis Apostolicae*, proposta que Panvinio recollirà al seu redactat final³.

La marxa cap a Viena, que Agustín ja creia imminent a finals de desembre del 58⁴, s'anà retardant fins al 7 de febrer⁵. Agustín malgrat que en aquesta carta encara diu "*non son fuor di speranza di vedervi in Venetia...*", el 8 de gener ja no creia probable poder visitar els amics⁶. Finalment no marxà tampoc el dia 20 tal com havia previst, la qual cosa li feia témer que el viatge no es podria realitzar; per això el comentari "*ne sò anchora, se debbia andare cosi presto*"⁷.

En una altra tessitura, és, si més no curiós, l'afegitó que el bisbe incorpora al final d'aquest paràgraf "*et dio voglia che in meglio*", referint-se a la possibilitat que pogués ésser anomenat per a un altre càrrec. Denota un cop més l'ansia que Agustín tenia per a accedir a llocs més alts, desig que sempre formula en clau irònica i amb frases col·loquials que hom podria atribuir a simples bromes sense importància.

No hem de perdre de vista que, en aquest cas, només feia un mes que havia estat nomenat bisbe.

¹ CT 2,319.

² Carta a Panvinio del 25-12-57: "*gia vi faremo mutar il tit(ul)o della dedicatione poi che S(ua) S(anti)ta mi a battezzato o consecrato Allifano...*".

³ V. punt 2 del comentari a la carta del 20-11-57 (p. 193).

⁴ Carta a Panvinio del 25-12-57: "*Che direte, se mi vedete costi dentro di pochi giorni? non vi posso dar questo piacer certo, ma non facendo la via di Trento, penso che la piu dritta via per la corte del Re di Romani sia passando per Ven(ezi)a andar a Vienna... avisate al Sigonio et a M(esser) Paolo che non mi facciano perder questa occasione di vederli...*".

⁵ Carta de Panvinio a Pantagatho del 12-2-58: "*Mons(ignor) Allifano parti a li sette di questo il mattino...*" (Ambr. D-501 f. 23).

⁶ Carta a Panvinio: "*Non so se ci potremo veder per la strada, ne importara che ci vediamo, perche io andaro in pressa ma importando credo partirmi di qua alli XX di questo et esser in Mantua alli XXIX vel circa, doi giorni di poi in Trento*".

⁷ RUDOLF art. c. p.123 atribueix la raó dels successius endarreriments a la dificultat que tingué la càmera apostòlica per reunir els diners necessaris per a finançar el viatge.

2. Agustín proposa a Panvinio que, en els seus comentaris “ *doppo li triumphi ovationi et ornamenta triumphali* “, inclogui un apartat que faci referència als tipus de corones que servien per honorar els romans que s’havien distingit en algun fet d’armes. Panvinio, efectivament, introduí una petita descripció dels tipus de corones en l’apartat “ *de triumpho* “ que forma part del capítol “ *in triumphos et ovationes* ” dels comentaris al llibre cinquè dels fastos⁸ .

3. Panvinio va enviar el manuscrit del nou llibre que preparava *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerint* a Agustín perquè el revisés⁹, el qual s’hi refereix amb els mots “ *li vostri Imperatori* ”.

Tots els suggeriments que apunta en aquesta carta són incorporats a la redacció panviniana final. La qüestió dels triumvirats fou publicada amb especificació dels cops que havien estat escollits¹⁰ i Tertia Iunia figura com la dona de M. Emili Lèpid¹¹ . Panvinio no incorporà, però, la citació adduïda pel seu amic com a prova que Lèpid era cunyat de Brutus¹² .

Pel que fa als emperadors “ *Conrado et Henrici* “, de qui Agustín promet cercar informació a Alemanya, anotem un fet curiós. De tots els emperadors que dugueren aquest nom, a l’índex de l’obra de Panvinio (p. 276) n’apareixen citats dos - CHVNRADVS REX GERMANIAE i HENRICVS AVCEPS REX GERMANIAE - seguits per la referència de la plana on figura explicada breument la seva vida (p. 179). Curiosament en aquesta plana només hi és ressenyada la figura del primer, mentre que el segon no hi apareix. Això ens fa pensar que Panvinio no arribà a obtenir d’Agustín la informació que desitjava sobre el segon emperador i oblidà treure’n de l’índex la referència, el qual, no obstant això, surt citat com a emperador en un altre lloc del llibre i també apareix al “ *stemma saxonum imperatorum* “.

⁸ p. 455.

⁹ Sobre l’edició d’aquests llibres v. el punt 6 del comentari a la carta del 27-11-57.

¹⁰ *Romanorum principum...* Basilea, 1558 p.18: “ (August) III. VIR. R. P. C. cum M. Antonio, et M. Lepido seipse creavit, V Cal. Decembris eodem anno, in agro Bononiensi. II. III. VIR R. P. C. creatus est Cal. Ianuarii, cum M. Antonio et M. Lepido, Anno DCCXVII ”

¹¹ Ibid. p.19: “ M. Aemilius, M. F. Q. N. Lepidus III. VIR. R. P. C. Tertia Iunia soror M. Bruti uxor, ex qua M. Aemilius Lepidus ei natus est. ”

¹² CIC. *ad Brut.* 21,1: “ ...oro atque obsecro te, Cícero... sororis meae liberos obliviscaris esse Lepidi filios meque iis in patris locum successisse existimes... Quid vero aut mihi tribuere boni possunt... aut ego matri ac sorori puerisque illis praestaturus sum, si nihil valuerit apud te reliquumque senatum contra patrem Lepidum Brutus avunculus? ”.

El mateix Ciceró esmenta el nom de Júlia per a la germana de Brutus (*Att.* 14,8,1).